

Mr. Ervin Sejdinović

Behram-begova medresa u Tuzli

VELIKOSRPSKI NACIONALNO-POLITIČKI PROGRAMI KAO UZROK GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA

DOI: 10.58584/2490-3752.2019.5.3-4.109

SAŽETAK

Nacionalno - politički programi imaju vrlo veliki uticaj na razvoj, djelovanje i formiranje društvenih zajednica kao što su narodi i nacije. U ovom radu bavili smo se uticajem srpskih velikodržavnih programa - *Elaboratom četničke Dinarske divizije* i *Homogenom Srbijom* Stevana Moljevića - na vršenje genocida nad Bošnjacima. Elaborat Dinarske četničke divizije je jedan u nizu velikosrpskih nacionalnih programa, međutim, njegova posebnost je u tome što je obuhvatao, u svom programskom širenju, i sjevernu Dalmaciju, Liku i jugozapadni dio Bosanske krajine. Posebnu taktiku Elaborat je predviđao prema muslimanima (Bošnjacima, op. E.S.). Program Stevana Moljevića iz 1941. godine pod nazivom „Homogena Srbija“ je najočitiji primjer plana za formiranje „Velike Srbije“. Ovim programom predviđeni su koraci na uspostavljanju „Velike Srbije“ među kojima su: uspostavljanje nacionalnog jedinstva, širenje ideje „svi Srbi u jednoj državi“, nasilna promjena granica, premještanje stanovništva, stvaranje etnički čistih teritorija i ostalo. Prema ovom programu, Srbija treba biti nacionalno homogena. Elaborat četničke dinarske divizije i Homogena Srbija Stevana Moljevića, bili su nacionalno-politički uzroci vršenja genocida nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu.

Ključne riječi: Ideologija, genocid, Bošnjaci, velikosrpski nacionalni programi, država.

Uvod

Sociologija se do sada nije bavila problemom i fenomenom društvenih sukoba. Jedna vrsta društvenih sukoba jeste i rat. Rat najčešće vode države. U ratnim dejstvima nastaje mogućnost da se desi najteži zločin, zločin genocida. Države koje vode ratove najčešće se sukobljavaju zbog određenih ideologija koje ih potiču na sukobe, pa i činjenje genocida. Ideologija jedne države ili naroda se može realizirati kroz političke, nacionalne, kulturne, religijske, književne i druge forme ljudskog djelovanja. Tematiku kojom ćemo se baviti u ovom radu smatramo ne samo akademski izazovnom, već i aktualnom za bosansko-hercegovačko društvo. Više od jednog stoljeća traje lažno predstavljanje povijesti Bosne i Bošnjaka, kao i osporavanje društvene činjenice – genocida nad Bošnjacima. Bosanskohercegovačko društvo danas prolazi kroz dramatičnu fazu oporavka od brutalne agresije i genocida koji su Bošnjaci doživjeli. Ono je uvijek bilo aktualno, kako u legitimnim pokušajima dokazivanja svog postojanja, tako i u fašizoidno-genocidnim akcijama osporavanja postojanja bošnjačkog bića. Ovom prilikom želimo naglasiti da Bošnjaci nikada u svojoj povijesti nisu imali, niti namjeravaju imati, velikodržavne i genocidne namjere prema bilo kom drugom narodu.

Neosporna je činjenica da je Bosna i Hercegovina međunarodno priznata država i član Ujedinjenih nacija, ali je također neosporna činjenica da su Srbija i Hrvatska, kao prvi susjedi Bosne i Hercegovine, a posebno Srbija, i dalje u fazi provođenja svojih velikodržavnih programa. Ovaj rad će se baviti isključivo velikosrpskim nacionalnim programima i genocidom nad Bošnjacima kao njegovom posljedicom. Pred nama je cilj da, posredstvom sociološke analize, stručno odgovorimo na pitanja vezana za fenomen genocida nad Bošnjacima, prvenstveno da utvrdimo povezanost velikosrpskih nacionalnih programa i genocida nad Bošnjacima. Smatramo da je fenomen genocida determinisao povijest Bošnjaka te da je nužno da Bošnjaci u proces projektovanja svoje budućnosti moraju ući sa potpuno istraženim odnosom velikosrpskih nacionalnih programa i svega onoga što se iz tih programa reflektiralo na Bošnjake. Potrebno je znanstveno objasniti ali i dokazati da genocid počinjen nad Bošnjacima u više navrata nije rezultat pjeva

ptica selica niti ljubavnih romansi, već velikodržavnih programa, prije svih velikosrpskih nacionalnih programa.

I. Velikosrpski nacionalni programi

Velikosrpski nacionalni programi ili velikosrpstvo se definiše kao „ona srpska politika koja pri rješavanju svojih nacionalnih problema misli samo na sebe.“¹Razvijanje svih državnih programa, posebno velikodržavnih, zahtijeva postojanje adekvatnih društvenih uvjeta da bi se ti programi sproveli. „Uvjeti za provedbu srpskog nacionalnog programa počeli su se stvarati 30-ih godina XIX. stoljeća.“²U tim godinama, Srbija dobija prve elemente samostalnog života zbog slabljenja moći Osmanskog carstva. „Naime, fizičko i duhovno istrebljenje i uništenje, koje Crnogorci i Srbi vrše nad Bošnjacima, motivirano je srpskom genocidnom ideologijom utemeljenoj u kosovskom mitu, Njegoševoj „istrazi poturica“, te lažima i političkoj propagandi. Ta, u osnovi, naci-fašistička ideologija razrađena je i uobličena u brojnim velikosrpskim programskim dokumentima:

- Njegoševom „Gorskom vijencu“, breviraju netolerancije i vjerske mržnje;
- Garašaninom „Načertaniju“ iz 1844. („Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine“, odnosno projek tuširenja „srpskog životnog prostora“),
 - politici kraljevske Srbije
 - „jezičnom nacionalizmu“ („Srbi svi i svuda“) Vuka Karadžića,
 - dokumentima tajnih i poluvojnih organizacija,
 - materijalima Krfske deklaracije 1917,
 - „rasnim predrasudama“ (nacionalna misija „dinarskog tipa“) Jovana Cvijića 1918,
 - politici „nasilnog posrbljavanja“ i nacionalističkim programima srpskih krugova, koje je najbolje izražavao Srpski klub u

1 Antić, Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni programi – ishodišta i posljedice*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007. god., str. 96.

2 Isto djelo, str. 23.

Beogradu, zatim u raznim srpskim društvima, udruženjima i Srpskoj pravoslavnoj crkvi,

- genocidnom programskom dokumentu Stevana Moljevića, poznatog četničkog ideologa, od 30. juna 1941,
- genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihajlovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine o istrebljenju Bošnjaka,
- zaključcima četničke Dinarske divizije (marta 1942.) i četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943),
- programskim dokumentima SANU-a, naročito Memorandumu – srpskom nacionalističkom projektu za „ujedinjenje Srbije“,
- historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Milorada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilija Krestića, Mihajla Markovića, Ive Andrića, Dobrice Ćosića i drugih,
- strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog – vojnog i političkog rukovodstva Srbije,
- dugogodišnjim pripremama SSUP-a, posebno Petra Gračanina,
- govorima vođa političkih partija, stranaka, te teoretičara i državnika, kao i uglednika Srpske pravoslavne crkve. Ta ideologija, u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, a posebno mržnja prema Bošnjacima i islamu, stalno je pristuna u srpskoj historiografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i drugo.“³Ovaj pregled nudi izvore velikosrpskih nacionalnih programa. Svaka ponuđena stavka jasno ukazuje na to da je osnovna tendencija velikosrpskih nacionalnih programa formiranje čistih srpskih teritorija, što zahtijeva izvršavanje genocida nad Bošnjacima.

Velikosrpstvo ili četništvo je oblik fašizma. Fašizam po definiciji jeste “organizirana, koncentrirana, autoritarna demokratija na

3 Čekić, Smail, „*Historija genocida nad Bošnjacima*“, Muzej genocida, Sarajevo, 1997., str. 9. i 10.

nacionalističkim temeljima.”⁴ Osnov fašizma čini nacionalizam. Nacionalizam se gradi, pored ostalog, i pomoću velikodržavnih programa. “Ta ideologija, u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj historiografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr.”⁵ Velikosrpska ideologija iznošena je kroz političke programe, književno-umjetničke forme i djela, kao i kroz religijska učenja.

I.1. Velikosrpski nacionalni programi kao realizacija ideje “nacija-država”

Iz zapadnoevropske ideologije “jedna država – jedna nacija” formirat će se svi velikodržavni programi u 19. i 20. stoljeću. Moderna sa sobom nosi redukciju sakralnih kategorija. Iako predviđena kao period progresa, prije svega ideje humanizma, moderna to nije bila. “Za mnoge ekonomske (postekonomske) mislioce i druge kritički orijentirane znanstvenike, modernistički projekat *linearnog napretka*, na kojem je izgrađen i ekonomski koncept razvoja, nalazi se u dramatičnoj krizi.”⁶ Moderna je sa sobom donijela i racionalnost, tačnije stav da je ljudski razum, racio, vrhovni kriterij svega.

Cilj današnje znanosti jeste “ispitati pojam racionalnosti, koji je u pozadini naše savremene industrijske kulture, kako bi se otkrilo da li ovaj pojam ne sadrži nedostatke koji ga u biti iskrivljuju.”⁷ Upravo će svi velikodržavni program, pa i srpski, svoj korijen naći u ideologiji racionalističkog sekularizma kao jedne forme racionalizma. “Sakralna predanja zamijenjena su modernim ideologijama. Sveto predanje sa mnoštvom njegovih oblika zamjenjuju sekularne ideologije, a najznačajnije mjesto među njima zauzima ideologija nacije-države.”⁸ Njima pripadaju i velikosrpski nacionalni programi. Ti konkretni političko-ideološki koncepti, izraženi, prije svega, kroz teritorijalne pretenzije prema Bosni i

4 Milardović, Anđelko, „Uvod u politologiju“, Pan-Liber, Osijek, 1996. god., str. 35.

5 Čekić, Smail, „Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991-1995., VKBI, Sarajevo, 1995., str. 22.

6 Touraine, Alan, „Kritika modernosti“, Politička kultura, Zagreb, 2007. god., str. 36.

7 Horkheimer, Max, „Pomračenje uma“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963. god., str. 26.

8 Mahmutćehajić, Rusmir, „Bosansko pitanje o svijetu“ u „Tolerancija i tradicija“, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, 2000. god., str. 200.

Hercegovini i istrebljivanje Bošnjaka kao naroda, kao sredstvo za ostvarenje svojih ciljeva, koristili su se genocidom. Američki pravni stručnjak Raphael Lemkin genocid je definisao kao „svaki od sljedećih postupaka koji su počinjeni u namjeri da se, u cjelini ili djelimično, uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa, kao takva: a) ubijanje pripadnika grupe; b) nanošenje teških tjelesnih ili psihičkih povreda pripadnicima grupe; c) namjerno nametanje toj grupi uvjeta za život za koje je smišljeno da će dovesti do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja; d) uvođenje mjera koje imaju za cilj spriječiti rađanje/potomstva/ u toj grupi; e) namjerno premještanje djece iz te grupe u neku drugu grupu.“⁹ Ono što specificira genocid jeste postojanje očigledne namjere za njegovo počinjenje. „Savremena ideologija nacije-države, autentični ideološki proizvod Zapadne Evrope, ukorijenjena je upravo u vjersko-kulturnom unilateralizmu i predstavlja ideološku praksu Evrope. Pravilo čije je vladavina, toga je i vjera, nastalo još za perioda rekonkviste u Španiji, praktično je, na zapadnim, južnim i sjevernim granicama Bosne i Hercegovine značilo protjerivanje i uništavanje Bošnjaka. Negativne posljedice raznovrsnih idejnih konkretizacija ideologije nacije - države po bošnjačku naciju ogledaju se u protjerivanju, ubijanju, pljačkanju, otimanju imovine, paljenju, silovanju, pokršćavanju.“¹⁰ Upravo s porastom stepena realizacije velikosrpskih nacionalnih programa, ukorijenjenih u ideji nacije-države, Bošnjaci bivaju progonjeni, ubijani te njihova imovina uništavana.

Ideja nacije-države je isključivo produkt Zapada. Da je ista opasna, ustanovit će i Samuel Hantington: „U svijetu koji se pojavljuje sa svojim etničkim i civilizacijskim sukobima zapadna vjera u univerzalnost zapadne kulture je pogrešna, nemoralna i opasna.“¹¹ Ideologija nacije-države je u tijesnoj povezanosti s ideologijom nacionalnog mesijanstva, tačnije izabrane nacije koja je superiornija nad ostalima. Ideologija jeste „sistem ideja i shvatanja u kojima su izraženi položaj, interesi

9 Muratović, Rasim, „Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima“ (drugo izdanje), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012. god., str. 29. – 30.

10 Đozić, Adib, „Bošnjačka nacija“, BKC, Sarajevo, 2003. god., str. 206.

11 Huntington, Samuel, „Sukob civilizacija“, CID, ROMANOV, Banja Luka, 2000. god., str. 345.

i ciljevi određene klase u društvenom sklopu, te norme njezine djelatnosti radi ostvarivanja tih ciljeva”.¹² “Cijelu svoju političku teoriju i cijeli svoj ideološki nauk, i u njihovim znanstvenim i u njihovim pseudoznanstvenim sadržajima, on će deducirati iz osnovne teze da svi temeljni pojmovi politike nisu ništa drugo do sekularizirani pojmovi hrišćanske teologije. Moderna politika u njegovom poimanju jeste sekularno preparirana hrišćanska teologija.”¹³ Ideologija nacionalnog mesijanstva realizuje se u državi, a narod svoj suverenitet u toj državi realizuje s pozicije hrišćanske teologije. “Svemoć države i naroda zamijenila je svemoguću Božiju volju. Zato se i država može samovoljno i nasilno ponašati prema drugom narodu i državi. U ovakvom djelovanju, božanski poredak zamijenjen je idejom narodne volje, kao izvora apsolutne moći, ali i izvora nasilja, destrukcije i genodica. Razumijevanje ideologije nacionalnog mesijanstva posebno je značajno s aspekta razumijevanja genocidnih događanja u bosanskohercegovačkom društvu, posebno kada se zna da svi programi zla u tom društvu nisu djelo njegovih unutarnjih protivrječnosti, već, naprotiv, izvanbosanskih uplitanja, prije svega, susjednih ideologija velikodržavlja.”¹⁴ Ideologije velikodržavlja, posebno velikosrpstva, bile su jedan od programa zla koji je uzrokovao genocid nad Bošnjacima.

Kada govorimo o državi, njemački mislilac Hegel razlikovao je “sferu građanskog društva od političke sfere”. Prema Hegelu, “u društvu se realiziraju privatno-svojinski odnosi, jer je društvo, prije svega, sistem potreba“, dok je država “ono unutar čega i pomoću čega se realizira sfera javnosti”. Hegel još kaže da je država otjelovljenje opće volje, izražene kao nacionalni duh te njegove težnje za slobodom. Za Marksa je država “proizvod klasnih suprotnosti, a krajnji joj je cilj upravljanje viškom vrijednosti”. Država je institucionalni oblik javne vlasti, regulator odnosa između pojedinačnih i općih interesa, na teritoriju tačno

12 Žiga, Jusuf, Đozić, Adib, *Sociologija*, OFF-SET, Tuzla, 2007., str. 347.

13 Zgodić, Esad, „*Ideologija nacionalnog mesijanstva*“, VKBI, Sarajevo, 1996. god., str. 22-23.

14 Đozić, Adib, „*Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*“, *Znakovi vremena – časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, Vol.7., broj 22/23 ISSN 1512-5416, Naučno-istraživački centar IBN SINA, Sarajevo, 2004. god., str. 145.

određenom državnim granicama.“¹⁵ Bitno je napomenuti da ideologija nacije-države nije bosanski proizvod. “Nacija i nacionalna država su evropski patenti. Imaju svoju povijest. Evropsko ljudstvo sa njima izumilo je jedan od najopakijih i najopasnijih kultova. Izmirilo je kult nacije i sakraliziranu dogmu nacionalne države, koja se epidemično širila cijelom planetom.”¹⁶ Jedan od najtežih perioda za Bošnjake, uzrokovani realizacijom velikosrpskih programa posredstvom genocida, bio je period između dva svjetska rata. Bosna i Hercegovina je tada bila u sastavu Kraljevine SHS, a posebno izdvajamo period Šestojanuarske diktature 1929. godine. “Ta ideologija je u cjelini značila negiranje bošnjačkog nacionalnog individualiteta, ne dajući mu ni elementarne mogućnosti da se bar izrazi kao etnička posebnost ili kao etnička grupa.”¹⁷ Sama ideologija velikosrpstva u tom periodu nastupala je kao antibošnjačka. Bitno je ovdje napomenuti da stanje Bošnjaka nije bilo teško samo u Bosni i Hercegovini, već i u Sandžaku. “U Sandžaku je ostalo malo koja džamija da nije opljačkana...Kućevića džamiju (Fethiju) u Bijelom Polju pretvoriše, bez ićijeg pitanja, u pravoslavnu crkvu...u školama sile našu muslimansku djecu da uče pravoslavnu vjeronauku, dočim im zabranjuju da slave petak...Izbjeglice se mogu vratiti u svoja sela tako da čak i po ulicama spavaju, a oni koji bi se vratili, nemaju kud jer su im kuće, ako nisu popaljene, zaposjeli.”¹⁸ Sve je to bio rezultat osmišljene antibošnjačke politike u cilju uspostave etnički čistih teritorija i fizičkog istrebljivanja Bošnjaka.

Politika antibošnjaštva, izražena kroz realizaciju velikosrpskih nacionalnih programa utemeljenih u ideologiji nacije-države, nastaviti će se kroz cijelo 20. stoljeće. Tako će “progonitelji Bosne iz Bosne”¹⁹, “djelujući u duhu Memoranduma Srpske akademije nauka i umjetnosti, već u martu 1992. godine početi opsežne operacije za početak

15 Žiga, Jusuf, Dozić, Adib, „*Sociologija*“, BKC Sarajevo, OFF-SET, Sarajevo, Tuzla, 2007. god., str. 262.

16 Zgodić, Esad, „*Kult suvereniteta*“, FEB, Sarajevo, 1997. god., str. 255.

17 Isto djelo, str. 209.

18 Filandra, Šaćir, „*Bošnjaci i moderna*“, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996. god., str. 61.

19 Žiga, Jusuf, „*Tradicija Bosne koju su izdali*“, VKBI, Sarajevo, 2001. god., str. 14.

Agresije. JNA²⁰ u saradnji sa srpskim milicijskim snagama, paravojnim formacijama SDS-a, pokreće široku akciju destrukcije Republike Bosne i Hercegovine i uništenja njena dva nesrpska naroda, Bošnjaka i Hrvata. Ne trpeći drugo i drugačije, u nastojanju da realizuju ideju “svi Srbi u jednoj državi”, velikosrpska ideologija, projektovana Memorandumom SANU-a, vrši mobiliziranje srpskog građanstva za rat i genocide, propagirajući navodnu srpsku ugroženost na političkom, kulturnom, državotvornom, i duhovnom planu.”²¹ Zaključno možemo reći da “ako Njegoša možemo smatrati duhovno-kulturnim utemeljiteljem srpskog programa nacije-države, onda Ilija Garašanin sa svojim Načertanijem predstavlja političkog utemeljitelja tog programa, koji se do danas etapno provodio, sa ciljem ostvarivanja projekta “Velike Srbije”, očišćene od nesrpskih identiteta. Moljevićeva “Homogena Srbija”, četnički pokret Draže Mihajlovića u Drugom svjetskom ratu, pa sve do najnovije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine Srbije i Crne Gore, jesu rezultati primjene političke ideologije nacije-države, u kojoj su Bošnjaci kao nacija ili negirani ili političkim i kvazi-znanstvenim manipulacijama obasipani stereotipima i predrasudama.”²² Bošnjački identitet je stajao na putu realizacije velikosrpskih ali i velikohrvatskih nacionalnih programa. “Ni jednima ni drugima nije bio interes da se muslimani vrate svome bošnjaštvu, jer im je samo ono davalo pravo na zemlju Bosnu i političko organiziranje Bosne kao nezavisne države.”²³ Srpski programi nacije-države nisu se mogli realizirati bez praktičnog političkog djelovanja prema Bošnjacima.

II. *Elaborat Dinarske četničke divizije, Moljevićev elaborat o Homogenoj Srbiji i genocid nad Bošnjacima*

Elaborat Dinarske četničke divizije je jedan u nizu velikosrpskih nacionalnih programa, međutim, njegova posebnost je u tome što je u svom programskom širenju obuhvatao i “sjevernu Dalmaciju, Liku i

20 JNA – Jugoslovenska Narodna Armija.

21 Đozić, Adib, „Bošnjačka nacija“, BKC Sarajevo, OFF-SET, Sarajevo, Tuzla, 2003. god., str. 247. – 248.

22 Isto djelo, str. 133.

23 Ibrahimagić, Omer, „Bosna i Bošnjaci – država i narod koji su trebali nestati“, Svjetlost, Sarajevo, 1995. god., str. 158.

jugozapadni dio Bosanske krajine. Donesen je Elaborat u kojem su formulirani ciljevi divizije.”²⁴ Elaborat ove divizije će biti platforma njene saradnje sa drugim četničkim divizijama pod vrhovnom komandom generala Draže Mihajlovića. “Posebnu taktiku Elaborat je predviđao prema muslimanima. Treba svu pažnju upraviti tome da se, što je ika-ko prije moguće, broj neprijatelja smanji, a u isto vreme da se smanji i pojačanje partizanskih odreda muslimanskim življem. Zbog toga se nameće dvojaki stav Dinarske divizije prema muslimanima i to: u prvo vreme, dok Dinarska divizija ne ojača u tolikoj meri da joj partizanski odredi ne predstavljaju glavnog protivnika, prema muslimanskom življu biti strpljiv, ne ubijati ga i ne pljačkati ga. Drugim rečima, prema muslimanima, na vešt način, treba primeniti take metode, da oni zaista steknu ubeđenje, da su im vojno-četnički odredi prijatelji, tj. da za sada muslimani treba o vojno-četničkim odredima da imaju mišljenje kao što su Srbi o njima imali kroz dvadeset prošlih godina. Nakon toga, u pogodnom će času baš ti muslimani doživeti od vojno-četničkih odreda ono što su Srbi doživeli od njih od 16. aprila 1941.g., pa do danas. Svaka preuranjena akcija protiv muslimanskog življa ojačala

24 „Radi ostvarivanja Srbinove osnovne zamisli i stvaranja srpske nacionalne države, formiraće se kao jedan činilac te zamisli, u rejonu Kosova polja „Dinarska divizija“ od izrazito nacionalnog elementa. Ta divizija, ponikla na istoimenom polju gdje je nekada bilo groblje srpske slave i srpskog junaštva, ima da da izraza vaskrsnute Srbinove vojničke moći, i da, kao jedan veliki gvozdeni malj, vaspostavi čisto nacionalni poredak u svim zemljama gdje žive Srbi, pa i u onima na koje Srbi aspiriraju. Prema tome, uloga ove divizije ima čisto politički karakter, jer ona za sada, dok rat još traje, ima da bude utočište svih nacionalnih elemenata srpskog karaktera, da širi i ostvaruje srpsku ideju u dijelovima Like, Severne Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Bosne i da u danom momentu, blagodareći impozantnim snagama sa kojima raspolaže, vaspostavi čisto nacionalni poredak sa Kraljem Petrom na čelu. Uloga tog dijela jugoslavenske vojske u „otadžbini“ biće izrazito srpska. U prvom redu, ona se mora popunjavati čisto Srbima. Dva ista imena: Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Sjevernoj Dalmaciji i istorijske povezanosti ovog imena ukazuju na to da je na Kosovu Srbin izgubio svoju državu i da na Kosovu Srbin mora vaspostaviti svoju nacionalnu misao, kako bi se mogla ostvariti Srbinova zamisao o stvaranju jedne velike Srbije, koja bi obuhvatala Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju (do Šibenika) i Liku. Pošto se završi stvaranje ovakve jedne srpske jedinice, tek onda može biti riječi o nekim saveznim državama, ili državnim savezima ili, u najširem smislu te riječi, o Balkanskoj konfederaciji. U tako zamišljenoj srpskoj jedinici ima isključivo živjeti pravoslavno stanovništvo.“ Prema Antić, Ljubomir, „*Velikosrpski nacionalni programi – ishodišta i posljedice*“, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007. god., str. 211.

bi partizane. Zbog toga oni treba da sede kod svojih kuća, pa da ih na njihovim domovima uništimo.”²⁵ Iz ovog dijela Elaborata Dinarske divizije, jasno se vidi podmukli plan da se Bošnjaci prvo pripreme, a onda sistematski unište.

Čak je i novinar Politike Milan Šantić, na povjerljivom sastanku u Trebinju u drugoj polovici srpnja 1942. godine, u ime vođstva te organizacije, govoreći o “našoj organizaciji, ciljevima i radu”, između ostalog, rekao: “Mi smo danas slobodni sa oružjem u našim brdima. Niko nas ne može kontrolisati. Mi se sastajemo sa našima u Crnoj Gori i Bosni, te se zajednički dogovaramo i stvaramo planove. Mi šaljemo naše ljude i u Beograd, pa čak i do Draže. Moramo biti spremni kada dođe naš čas. Srpske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živeti samo Srbi. Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti bez izuzetka i bez sažaljenja. To će biti polazna tačka oslobođenja. To treba da se vrši brzo i u jednom revolucionarnom zanosu.”²⁶ Uzimajući u obzir da je ovo rečeno u užem krugu ljudi i na povjerljivom sastanku, dovoljno potvrđuje iskrenost tih namjera. To će se i potvrditi, naprimjer, u izvješćima majora Petra Baćovića (Ištvana) Draži Mihailoviću iz listopada 1942. godine: „U operacijama Prozor zaklano preko 2000 Šokaca i Muslimana. Vojnici su oduševljeni.”²⁷ Stavljajući u svom izvješću u prvi plan činjenicu da je ubijeno preko 2000 Muslimana (Bošnjaka, op. E.S.), jasno govori o krajnjem cilju navedenih četničkih jedinica a to je bilo upravo uništavanje, tačnije genocid nad Bošnjacima.

Četničko djelovanje i ciljeve pokreta Draža Mihajlović je iznio i u uputama koje je 20. prosinca 1941. godine dao svojim novoimenovanim zapovjednicima u Crnoj Gori, majoru Lašiću i kapetanu Đurišiću:

“1. Borba za oslobođenje celokupnog našeg naroda pod skiptrom Nj. V. Petra II.

25 Čekić, Smail, „*Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu – Dokumenti*“, MAG – Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo, 1996. god., str. 196.

26 Antić, Ljubomir, „*Velikosrpski nacionalni programi – Ishodišta i posljedice*“, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007. god., str. 214.

27 Isto djelo. str. 214.

2. Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu, u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke.
3. Očistiti državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.
4. Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem (uklanjanjem?) muslimanskog življa iz Sandžaka i muslimanskog i hrvatskog življa iz Bosne.”²⁸

Zanimljivo je da se u Elaboratu²⁹ nigdje ne upotrebljavaju pojmovi poput ubiti, zaklati, uništiti, već se umjesto tih pojmova upotrebljava pojam “čišćenje”.

Nadalje, velikosrpski nacionalni i politički program koji direktno insistira na formiranju “Velike Srbije” je program doktora Stevana

28 Isto djelo, str. 210.

29 1. Održavanje neprijateljskog stava prema okupatorima i njihovim pomagačima, ali za sada, do daljeg, ne ulaziti u neposredne borbe osim u slučajevima samoodbrane, kao što je slučaj u Hrvatskoj. Stoga, Uticati da i drugi narodni faktori zauzmu takav stav. Gde se radi o samoodbrani srpskog elementa, kao u Hrvatskoj, podržavati i po mogućstvu dirigovati borbom; 2. Nastojati da se po svaku cenu onemogući građanski rat među Srbima i u tom pravcu uticati i na druge; 3. Smatrati vladu u emigraciji legalnom vladom dok rat traje i po mogućnosti održavati vezu sa njom; 4. Naći pouzdane ljude na terenu preko kojih će se vršiti ono što se zaključilo; 5. Nastojati da se organizacija proširi na sve zemlje. a. osvetiti se neprijatelju koji su svesno radili na istrebljenju srpskog naroda; b. omeđiti "defakto" srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj; v. posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjenje svežim srpskim elementom; g. izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice, d: u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi, e: unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da provode izvršenje programskih tačaka pod b, v, g, d. – Tačka 1. - Ideal je jaka i homogena srpska državna jedinica, politički i ekonomski sposobna za život (podvukao S. Č.). Ona će poslužiti kao takva širim političkim kombinacijama, 2. - Izabrati stručne ljude za pripremanje dokumentacije ovog cilja za konferenciju mira. IV –Tačka > 1. - U pogledu unutrašnjeg političko-socijalnog uređenja sada ne tretirati. Tekst “Elaborata četničke divizije” prikazujemo prema: Čekić, Smail, „*Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu – Dokumenti*“, MAG – Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo, 1996. god., str. 31.-32.

Moljevića, advokata i ideologa srpskog četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu³⁰. Moljević je, zajedno s Dragišom Vasićem i Živkom

30 Iskušenja srpskog naroda u ovome ratu, izazvana gubitkom države i slobode, dovela su ga do nepokolebljivog uverenja: 1) da snagu države ne čini ni prostranstvo njene teritorije, ni broj njenog žiteljstva, pa ni bogatstvo zemlje, koliko nezavisnost pogleda, smisao i ljubav za državu, njenu slobodu i nezavisnost, unutrašnja sloga i duhovna povezanost naroda u času spoljne opasnosti, te spremnost njegova da za državu i njenu slobodu žrtvuje sve što ima, pa i sebe sama; 2) da on tu istovetnost pogleda na državu, smisao i ljubav za državu i njenu nezavisnost može opet postići samo ako bude okupljen u homogenoj Srbiji. Primere su mu za to dale Srbija i Crna Gora u prošlim ratovima i Grčka u sadašnjem ratu.

Stoga se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: *da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive* i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena. Te strateške i saobraćajne linije i čvorovi, potrebne za sigurnost, život i opstanak Srbije, iako gdegod danas ne bi imali srpsku većinu, imaju da posluže Srbiji i srpskom narodu da se ne bi više ponavljala teška stradanja koja Srbima nanose njihovi susedi čim se pruži prilika. Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenje Srba. Osnovna greška u našem državnom uređenju bila je što 1918. g. nisu bile udarene granice Srbije. Ta se greška mora ispraviti, danas ili nikad. Te se granice danas moraju udariti, i one moraju **da uhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora**. 1) Na istoku i jugoistoku (Srbija i južna Srbija) srpske su granice obeležene ishodom ratova za oslobođenje, i njih valja samo pojačati Vidinom i Čustendilom. 2) Na jugu (Crna Gora i Južna Srbija) valja da u Jugozapadnu srpsku oblast uđu teritorije Zetske banovine: a) sva istočna Hercegovina sa železničkom prugom od Konjica pa do Ploča, uključivo sa pojasom koji bi tu prugu zaštićivao, tako da bi u nju ušao srez konjički ceo; od mostarskog sreza opštine: Mostar grad, Bijelo Polje, Blagaj i Žitomislići; srez stolački ceo; a od metkovičkog sreza Ploče i sve područje južno od Ploča; te Dubrovnik kome bi se imao dati poseban status. b) severni deo Albanije, ukoliko Albanija ne bi dobila autonomiju, 3) Na zapadu valja da u Zapadnu srpsku oblast uđu, pored Vrbaske banovine, Severna Dalmacija, srpski deo Like, Korduna, Banije i deo Slavonije, tako da toj oblasti pripadnu lička žel. pruga od Kostajnice. U tu bi oblast ušao, na jednoj strani, srez bugojanski osim Gor. Vakufa, a od sreza lijevanjskog opštine: Lijevno i Donje Polje, a na drugoj strani od sreza šibeničkog opštine: Šibenik i Skradin; od kninskog sreza: opština Knin i srpski deo opštine Drniš sa svom teritorijom preko koje prelazi žel. pruga Knin-Sibenik, te eventualno srpskim delom opštine Vrlika u sinjskom srezu; srez benkovački ceo; srez biogradski ceo; srez Preko ceo; tako da granica Zapadne srpske oblasti ide Velebitskim Kanalom i obuhvata Zadar sa svim otocima pred njim, od sreza gospićkog opštine: Gospić,

Topalovićem, činio ideološko jezgro četničkog pokreta. Četnici su prvi put formirani na početku XX vijeka kao pomoćne paravojne formacije

Lički Osik i Medak; od sreza perušićkog istočni deo, preko koga prelazi žel. pruga; od sreza otočackog opštine: Dabar, Škare i Vrhovine; od sreza ogulinskog opštine: Drežnica, Gomije, Gor. Dubrava i Plaški; srez vojnički, osim opštine Barilović; srez Vrginmost ceo; srez glinski, osim opština Bučice i Stankovac; od sreza petrinjskog opštine: Blinja, Gradusa, Jabukovac i Sunja; srez kostajnički, osim opštine Bobovac; od sreza Novske opštine: Jasenovac i Vanjska Novska, ali ove opštine valja porušiti tako da žel. pruga ostane na teritoriji ovih dveju opština; srez okučanski ceo; srez pakrački osim opština: Antunovac, Gaj i Poljana; od sreza požeškog opština Velić Selo; srez Daruvar, Grubišno Polje i Slatina; zatim bosanski srezovi Derventa i Gradačac. Razume se da u ovu oblast ulaze i svi drugi srezovi unutar navedenih granica. Za ovu zapadnu srpsku oblast, koja bi imala 46 srezova sa blizu million i po duša, na kojoj je celo preduzeće Šipada, i veliki gvozdeni rudnik Ljubija, i preko koje prelazi Jadranska pruga Valjevo - Banja Luka - Šibenik, valjalo bi obezbediti Zadar s okolinom i otoke koji su pred njim radi zaštite njenog izlaska na more. 4) Severnoj srpskoj oblasti valja dati, uz teritoriju Dunavske banovine, oduzete joj srpske srezove Vukovar, Šid i Ilok, i od vinkovačkog sreza opštine: Vinkovci, Laze, Mirkovci i Novi Jankovci; srez i grad Osijek ceo; Ovoj oblasti valja obezbediti Baranju s Pečujom i istočni Banat s Temišvarom i Rešicama. 5) Središnjoj srpskoj oblasti - Drinskoj banovini - imaju se povratiti oduzeti joj bosanski srezovi: Brčko, Travnik i Fojnica. DALMACIJA, koja bi obuhvatala Jadransku obalu od Ploča pa do ispod Šibenika, te od bos. herc. srezova: Prozor, Ljubuški, Duvno; zapadne delove mostarskog i livanjskog sreza, te delove kninskog i šibeničkog sreza na severa, ima da uđe u sastav Srbije i da dobije zaseban autonoman položaj. Rimokatolička crkva u Dalmaciji biće priznata i od države pomagana, ali rad crkve i rimokatoličkog sveštenstva u narodu mora biti na korist države i pod njenom kontrolom. NAŠ PUT Vodi nas stopama kosovskih vitezova. Pošli smo da stvorimo Srbiju **u kojoj će biti ujedinjeni svi Srbi i sve zemlje u kojima Srbi žive**, u kojoj će vladati zakon, red i društvena pravda; da seljak bude domaćin, da ima dovoljno zemlje i živi boljim životom, da radnik bude pravedno nagrađen za svoj rad i obezbeđen u starosti, bolesti i iznemoglosti, da činovnik, predstavnik države u svome delokrugu bude materijalno obezbeđen i zaštićen, ali i odgovoran; u kojoj će kapital biti zakonom zaštićen, ali i kontrolisan, a glavni nosilac kapitala biti država; u kojoj će biti priznate zasluge svima borcima za narodno oslobođenje, kako u prošlim ratovima tako i u ovome, a njihovim porodicama omogućen život; u kojoj će izdajnici i oni koji su svoje položaje u javnom životu zloupotrebili biti pravedno kažnjeni; u kojoj će javnim životom da upravljaju oni koji su za to dostojni. Eto, takvu Srbiju, kakvu su sanjala sva naša pokolenja, a za kakvu se bori srpski narod od Karađorđa pa do današnjega, u kojoj će se moći živeti dostojno čoveka, a za koju je vredno umreti, takvu Srbiju koja će s ponosom da vodi Jugoslaviju, pa i ceo Balkan, želimo da stvorimo ili da izginemo, kao što izginuše kosovski vitezovi. To je put koji nam je pokazao naš mladi Kralj, to je put kojim nas vodi naš Draža Vojvoda. Tekst *“Homogene Srbije”* prikazujemo prema: Čekić, Smail, *„Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu – Dokumenti”*, MAG – Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo, 1996. god., str. 21. – 25.

srpske vojske. Zadatak ovih formacija u to vrijeme bio je izvođenje iznenadnih upada na područja Sandžaka, Kosova i Makedonije, koji su bila dijelovi Osmanskog carstva. Cilj ovih napada bio je izazivanje nereda i haosa. U strategiji Jugoslavenske vojske između dva svjetska rata četnici su imali ulogu komandosa koji, u slučaju rata, imaju zadatak okupacije određenih područja ili odbranu okupiranih područja. Draža Mihailović³¹, oficir bivše jugoslavenske vojske, 1941. je formirao četnički vrhovni štab i oni će se pred kraj te godine priznati kao zvanična vojska Kraljevine Jugoslavije. Misijska vlada Engleske i Amerike su, više od dvije godine, bile aktivno prisutne u četničkom štabu. Predstavnici velikosrpske ideologije su u doba sloma Kraljevine Jugoslavije nastavili djelovati u više pravaca, ali najrazornije kroz srpski četnički pokret, odnosno Četnički nacionalni komitet, osnovan 1941. na Ravnoj gori. Državotvorna misao se kod četničkih ideologa temelji na kontinuitetu velikosrpsstva: jednoj državi, jednom suverenitetu, s lozinkom *Srbi na okup*. Dakle, Jugoslavija je shvaćena kao velika Srbija bez osvrtnja na legitimne interese drugih naroda Jugoslavije, s iznimkom Slovenaca, s kojima Srbi nemaju različite interese, jer nisu pomiješani i nemaju zajedničku granicu.³² Program Stevana Moljevića iz 1941. godine pod nazivom „Homogena Srbija“ je najočitiji primjer plana za formiranje „Velike Srbije“. Ovim programom predviđeni su koraci na uspostavljanju „Velike Srbije“ među kojima su: uspostavljanje nacionalnog jedinstva, širenje ideje „svi Srbi u jednoj državi“, nasilna promjena granica, premještanje stanovništva, stvaranje etnički čistih teritorija i ostalo. Prema ovom programu, Srbija treba biti nacionalno homogena. „Srpski nacionalizam, u supstancijalnom smislu, bio je teritorijalni nacionalizam. Taj nacionalizam je stoga u teritorijalnom ekspanzionizmu dao šansu za osvajačko širenje srpsstva.“³³ Velikosrpski nacionalni programi su uvijek imali za cilj, pored ostalih, teritorijalno širenje.

31 Draža Mihailović je bio četnički general koji je bio glavni protagonista ideje „Velike Srbije“ u Drugom svjetskom ratu.

32 Šarić, Sabahudin, *Velikosrpska ideologija*, Institut za istraživanje zločina protivčovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Naučnoistraživački institut „IBN SINA“ Sarajevo, Sarajevo, 2010. god., str. 126.

33 Đozić, Adib, *„Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, BKC Sarajevo, OFF-SET, Sarajevo, Tuzla, 2012. god., str. 92.

Stevan Moljević je 30. lipnja 1941. godine, za vrijeme boravka u Crnoj Gori, sastavio dokument koji se najčešće navodi pod nazivom "Homogena Srbija". U uvodnom dijelu autor se poziva na iskustvo netom doživljenog državnog sloma. Iskušenja srpskog naroda u ovome ratu, izazvana gubitkom države i slobode, dovela su ga do nepokolebljivog uvjerenja: 1) da snagu države ne čini ni prostranstvo njene teritorije, ni broj njenog žiteljstva, pa ni bogatstvo zemlje, koliko nezavisnost pogleda, smisao i ljubav za državu, njenu slobodu i nezavisnost, unutrašnja sloga i duhovna povezanost naroda u času spoljne opasnosti, te spremnost njegova da za državu i njenu slobodu žrtvuje sve što ima, pa i sebe sama, 2) da on tu istovjetnost pogleda na državu, smisao i ljubav za državu i njenu nezavisnost može opet postići samo ako bude okupljen u homogenoj Srbiji. Primere su mu za to dale Srbija i Crna Gora u prošlim ratovima i Grčka u sadašnjem ratu. Srbima se navodi prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju, koja ima da obuhvati cijelo etničko područje na kome Srbi žive, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena.³⁴ Stevan Moljević ovakvim formulacijama uvodi jedno novo načelo u izgradnji Velike Srbije, a to je strateško načelo. To je važno zbog toga što se strateško načelo realizuje silom, a tako nastale države nastupaju sa pozicija moći a ne međunarodne saradnje. Moljević je također odredio i granice Velike Srbije. "Recimo samo: zapadna granica Homogene Srbije obuhvaćala bi hrvatsku obalu do Karlobaga, pola Like, Pokuplje do Karlovca s Kordunom i Banijom, pakračko, daruvarsko i virovitičko područje i sav teritorij istočno od toga područja."³⁵ Kriterij u određivanju granica Velike Srbije Moljeviću je bio cjelokupan prostor gdje ima Srba.

Ono što je zanimljivo u Homogenoj Srbiji, jeste to da Moljevićev elaborat, iako velikosrpski, ne isključuje ni Jugoslaviju. Zašto ipak Jugoslavija? Četnici su u ovom slučaju legitimisti. Jugoslavija je *de facto* nestala, no *de jure* ona postoji. Moljević daje objašnjenje zašto bi ta obnovljena

34 Antić, Ljubomir, „Velikosrpski nacionalni programi – ishodišta i posljedice“, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007. god., str. 189. do 199.

35 Isto djelo, str. 200.

Jugoslavija trebala biti po mjeri Srba. „Srbi, koji su se pre blizu pet veka-va jedini na Balkanu ozbiljno oprli najezi Osmanlija sa istoka na zapad, Srbi, koji su u borbi sa turskom imperijom istrajali i prvi digli ustanak protiv Turaka, Srbi, koji su se prvi na Balkanu oprli najezi Germana sa zapada prema istoku, dobili su time pravo na vođstvo na Balkanu, i oni se toga vođstva neće i ne mogu odreći ni zbog sebe ni zbog Balkana i njegove sudbine. Oni svoju istorijsku misiju moraju ispuniti, a moći će to učiniti samo ako budu okupljeni u homogenoj Srbiji u okviru Jugoslavije koju će zadahnuti svojim duhom i dati joj svoj pečat. Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu, moraju prethodno imati hegemoniju u Jugoslaviji.”³⁶ Postojanje Jugoslavije i Velike Srbije znači srpsku hegemoniju. Ta mitologizacija sezala je do Kosovske bitke: “Takvu Srbiju koja će s ponosom da vodi Jugoslaviju, pa i ceo Balkan, želimo da stvorimo ili da izginemo, kao što izginuše kosovski vitezovi.”³⁷ Vezivanje za kosovsku bitku prisutno je u svim velikosrpskim nacionalnim programima.

Zaključak

Genocid je najteži zločin koji čovjek može počiniti. Da bi se izvršio genocid, nužno je da se ispune određeni preduslovi, prije svega, postojanje ideologije koja će biti generator vršenja genocida. Genocidna ideologija nastaje, razvija se i prenosi, pored ostalog, i preko nacionalnih programa. Nacionalni programi “Velike Srbije”, u ovom slučaju Elabarat četničke dinarske divizije i Homogena Srbija Stevana Moljevića, sadrže detaljne upute i planove koji se odnose na sve faze genocida. U Bosni i Hercegovini je danas na djelu posljednja faza genocida: njegovo poricanje, najviše izraženo kroz medije. Sve spomenute faze genocida zahtijevaju posebnu vrstu organizacije i logističke podrške, koju samo država sa svojim mehanizmima vlasti može da obezbijedi.

Smatramo bitnim naglasiti posebnost genocida nad Bošnjacima počinjenih od pobornika velikosrpskih nacionalnih programa, koja se ogleda u tome što su počiniooci genocida i žrtve genocida vrlo često bili komšije i poznanici. S pravom možemo zaključiti da su Bošnjaci,

36 Isto djelo, str. 202. do 203.

37 Isto djelo, str. 204.

od polovine 19. stoljeća, žrtve i glavna meta velikosrpskih ideologa. Bošnjaci su se uvijek nalazili u nekoj od faza genocida, bilo da se radi o njihovoj demonizaciji, predstavljanju Bošnjaka kao krivaca za svu srpsku nesreću, bilo preko toga da se oni teritorijalno koncentrišu i tako pripremaju za samu genocidnu praksu.

Posljedica realizacije velikosrpskih nacionalnih programa jeste činjenica da je kontinuitet bošnjačkog nacionalnog razvoja, na momente, bio prekinut na političkom nivou, ali nikada nije bilo prekinuto njegovo trajanje kao etnosa i društva. Bošnjaštvo kao ideja nije bilo snažno da se odupre aspiracijama velikosrpskih nacionalnih programa, ali i pored toga, srpska nacionalna ideja nikada nije zahvatila široke slojeve bošnjačkog društva. Pored svih zločina, pa i najstrašnijeg zločina genocida, provođenih nad Bošnjacima, Bošnjaci se nisu deformisali, štaviše, Bošnjaci su danas svjesni svoje uloge, poveznice između dva kulturna kruga, islamskog i kršćanskog. Bošnjaci se danas uključuju u sve svjetske integracione procese.

Literatura

- Antić, Ljubomir, (2007), „*Velikosrpski nacionalni programi – Ishodišta i posljedice*“, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Čekić, Smail, (1997.), „*Historija genocida nad Bošnjacima*“, Muzej genocida, Sarajevo.
- Čekić, Smail, (1995.), „*Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.*“, VKBI, Sarajevo.
- Čekić, Smail, (1996.), „*Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu – Dokumenti*“, MAG – Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo.
- Đozić, Adib, (2003), „*Bošnjačka nacija*“, BKC, Sarajevo.
- Đozić, Adib, (2004.), „*Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*“, Znakovi vremena – časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, Vol.7., broj 22/23 ISSN 1512-5416, Naučno-istraživački centar IBN SINA, Sarajevo.

- Dozić, Adib, (2012.), „*Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*“, BKC Sarajevo, OFF-SET, Sarajevo, Tuzla.
- Filandra, Šaćir, (1996.), „*Bošnjaci i moderna*“, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
- Horkheimer, Max, (1963.), „*Pomračenje uma*“, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Huntington, Samuel, (2000.), „*Sukob civilizacija*“, CID, ROMANOV, Banja Luka.
- Ibrahimagić, Omer, (1995.), „*Bosna i Bošnjaci – država i narod koji su trebali nestati*“, Svjetlost, Sarajevo.
- Mahmutćehajić, Rusmir, (2000.), „*Bosansko pitanje o svijetu*“ u „*Tolerancija i tradicija*“, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo.
- Milardović, Anđelko, (1996), „*Uvod u politologiju*“, Pan-Liber, Osijek.
- Muratović, Rasim, (2012), „*Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*“ (drugo izdanje), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Šarić, Sabahudin, (2010.), „*Velikosrpska ideologija*“, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Naučnoistraživački institut “IBN SINA” Sarajevo, Sarajevo.
- Touraine, Alan, (2007.), „*Kritika modernosti*“, Politička kultura, Zagreb.
- Zgodić, Esad, (1999.), „*Ideologija nacionalnog mesijanstva*“, VKBI, Sarajevo.
- Zgodić, Esad, (1997.), „*Kult suvereniteta*“, FEB, Sarajevo.
- Žiga, Jusuf, Dozić, Adib, (2007.), „*Sociologija*“, OFF-SET, BKC, Tuzla, Sarajevo.
- Žiga, Jusuf, (2001.), „*Tradicija Bosne koju su izdali*“, VKBI, Sarajevo.